

Джунушев К.В.

**ЧЫНЫБАЙДЫН ЖЕРГИЛИКТҮҮ КАЛК МЕНЕН ЖҮРГҮЗҮЛГӨН
ИШ АРАКЕТТЕРИ**

Джунушев К.В.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЧЫНЫБАЯ ПРОВОДИМАЯ С МЕСТНЫМ НАСЕЛЕНИЕМ

Dzhunushev K.V.

**THE ACTIVITIES CARRIED OUT CHYNYBAY WITH
THE LOCAL POPULATION**

УДК:808.44/375

Бул макалада Чыныбайдын жергиликтүү калк менен жүргүзүлгөн иш аракеттери көрсөтүлгөн.

Чыныбайдын өмүр жолундагы бардык ишмердиги Ысык-Көл өрөөнүндөгү кыргыздардын Россиянын карамагын өткөн мезгилине туура келет. Тарых маалыматы боюнча Ысык-Көлдөгү бугу уруусун алгачкылардан кылып Россия өз карамагына кабыл алган. Россиянын карамагына отуу демилгесин бугу уруусунун баш манабы (султан торо, хан мансабына тете бийлик даражасы) Боромбай Бекмурат уулу башында турган акылман – ойчул акелер – Карга аке, Моют аке, Сарт аке – жана Бирназар уулу Мураталы бий (бугунун башкы бийи) көтөргөн. Элчилик аркылуу бир нече жолу суйлошуулордун натыйжасында бугу уруусу 19-кылымдын ортосунда (1855-жылдын 17-январында Качыбек Шералы уулунун Ысык-Көлдөгү кыргыздардын Россия империясынын карамагына өтүшүн куран кармап ырастап ант берүүсүнөн кийин) орус карамагына өткөн. Ант берү Омск шаарында болуп, аны генерал-губернатор кабыл алган¹. Бул окуя (Россияга кошулуу) кыргыз элинин тарыхында маанилүү болуп эсептелет.

Ысык-Көлдөгү бугу уруусунун Россиянын карамагына өтүшүнө ошол кездеги тарыхый жагдай, тар кандай шарттар көбүрөөк түрткү болгон: бугу уруусунун башка элдер менен - казак, калмак, уйгур ж.б. менен чектеш жашашы жана кыргыз элинин бирдиктүү мамлекети болбой, уруу-уруу болуп бөлүнүп жашашы, ар бир урууну өз бийлери башкарышы, алардын (бийлердин) бири-бири менен болгон мамилесиндеги оош-кыйыштар, айрыкча Кокон хандыгынын кордугу ж.б. Бугу уруусу менен коңшу жашаган элдердин жашоо шарттарында окшоштук бар: ошол кездеги казактар да, калмактар да, кыргыздар да негизинен көчмөн эл болушкан. Тарыхый маалыматтарга караганда, көчмөндөр байыртан эле жайыт жер талашып, же бири-биринин малына жортуул жасашып (уурдашып) турушкан.

¹ Осмонов О. Кыргызстан тарыхы (маалыматнаама), 2-бас.–Б.: «Бийиктик», 2004. 76-б.

Чындыгында, мындай абалга бугу уруусу көбүрөөк дуушар болгон. Айрыкча алар калмактар менен дайыма каршылашып, бири-бирине тынчтык бербей согушуп турушкан.²

Санжыра маалыматында бугу уруусу менен сарбагыш уруусунун түпкү теги бир атадан, кылжырдан тараган. Ошондой босо да, кийинчерээк булардын ички мамилелеринде пикир келишпестиктер тутанып, сарбагыштар Ысык-Көлдү таштап, жер которуп кетишкен. Бул окуя Калыгул ойчулдун тушунда болгон. Анын бизге жеткен чыгармаларында сарбагыштарды башкарган жакын тууганы Ормонго кайрылып айтканы бар:

- Ой, иним Ормонум,
айткан менен болбодуң,
акыры сен оңбодуң.
Кыш болуп катыра суугу жок,
жай болуп жан кейиткен Ысыгы жок,
ат жеткен жерде мындан артык кызыгы жок.
Мактанып жер жетеби,
адам мындан кетеби,
Ысык-Көлдөн чыкпагыла, балдар!³

Ормон Ниязбек уулу хан болгон мезгилден баштап, Ысык-Көлгө көз артып, бул жерди ээлеп калууга ар түрдүү шылтоолорду издеп, бугулардын тынчын ала берген. Мындай коогалаң айрыкча Ормон хан бугулар тарабынан өлтүрүлгөндөн кийин күч алган. Бугу, сарбагыш ортосундагы коогалаң (кагылышуулар) эки уруунун жаңжалы эмес, чындыгында, уруу жакшыларынын, айрыкча сарбагыш уруусунун башчылары – Ормондун, анын таянычы болгон кол башчысы Төрөгелдинин, Ормондун өз уулу Үмөталынын атайы чыгарган чыр-чатагы

² Бул жөнүндө төмөнкү эмгектерди караңыз: Касымов Турат. Боромбай жана Төрөтай. - Бишкек: 2006; Сатылганов Абылай. Бул - менин айылым, Даркан Талаам. - Каракол: «Карга аке» басма үйү, 2010; Асаналиев Ү. Карга аке. –Б.: Print. Express, 2011, 55-6.

³ Улуу кыргыз көчү: Калыгул, Арстанбек, Моют аке, Сарт аке, Тилекмат аке, Садыр аке, Кыдыр аке. -Бишкек: Бийиктик, 2006, 8-бет.

⁴ Сарыгулов Д. Кыргыздын байыркы жана азыркы абалы. –Б.: ОсОО «С-Б-С», 2003, 14-6.; Анвар Байтур. Кыргыз тарыхынын лек., 2-китеп –Б.: Учкун, 1992, 119-6.

болгон. Мына ушундай жагдайлар, шарттар бугу элин Россияга кол сунууга, б.а., Россияга кошулуп, бугу элин, алар жашаган жерин сактап калууга аргасыз кылган. Бул окуя – бугу элинин тарыхындагы олуттуу, чебер жана өтө кылдат талдай турган окуя.

Бугу уруусу гана эмес, деги эле бүтүндөй кыргыз эли Россия империясынын тышкы саясатын, ошол кезде күч алып турган колониялык саясатын, анын түпкү максатын, карамагына кирген элдерге болгон мамилесин билген эмес, анткени Россияга кошулганга чейин кыргыз эли алар менен эч кандай карым-катыш жасаган эмес. Чындыгында, падышалык Россиянын жүргүзгөн саясатын орус элине таандык кылбаш керек.⁴ Ал - Россия жетекчилигинин саясаты.

Тарых чындыкты жүзүнө кармап, чындыкты изилдеп, чындык жөнүндө гана маалымат берүүгө тийиш. Кайталап айта кетели: Россияга биринчи болуп кошулган бугу уруусу айласы кеткенде, баш калкалоо иретинде ушундай кадамга барган. Алар (бугулар) Россия колонизаторлорунун жарым согуштук түзүлүш орноторун жана бардык ишти өздөрү билгендей жүргүзөрүн, өзөндүү (суулуу) жерлерди, эгин айдоого жарактуу жерлерди тартып алып, жергиликтүү элге түрдүү чыгымдарды салып, кысым жасарын - ойлогон да эмес.

Ошондой болсо да, бугу уруусунун Россияга кошулушунун оңтойлуу, жагымдуу жактары болгон: бугу, сарбагыш урууларынын узак убакыттар бою болуп келген чагагын басууга, ал гана эмес коңшу казак эли менен мамилени жөнгө салып жакшыртууга жардам берген; бугу уруусу жашаган көл айланасын согуштук-илимий экспедиция изилдей баштаган; көлдүк кыргыздардын Кокон бийлигинен бошонуусуна жардам берген (бул жөнүндө 30дай документтер бар); ошону менен бирге карамагына кирген аймакка (көл өрөөнүнө) орус таасирин киргизүүгө аракет жасалган (бул жөнүндө да 20дан ашык документ бар). Россия империясы курамына жаңы кошулган элдердин улуттук маданиятынын негизи болгон тилин, ошондой эле кабыл алып келген динин сактоого кам көргөн.⁵ Жергиликтүү элдердин алдыңкы катардагы сүлдөрүн башкаруу чөйрөсүнө кошууга (болуш, жүз башы, бий (сот), элүү башы) аракет жасалган,⁶

Бугу уруусу Россияга кошулганга чейин эле Ысык-Көл өрөөнүндө кыргыз элинин башка уруулары менен аралаш жашагандыгы белгилүү. Кыргыз санжырасы боюнча оң канат, сол канат жана

ичкилик болуп үч топту түзгөн⁷ уруулардын бир нечеси көлдү байырлаган. Мисалы, оң канаттан саяк, черик, моңолдор, коңурат; сол канаттан мундуз, кыгтай, басыз, саруу; ичкиликтен дөөлөс, отуз уул уруулары жашашкан. Бирок алардын качан жана кандай себепке байланыштуу келгендиги жөнүндө айрым этеремиштер, болжолдоолор гана болбосо, так айтылган маалымат жок.

Санжыра маалыматтарында бул уруулар ортосунда, эл арасында таасири бар айрым адамдардын пикир келишпестиктерин эске албаганда, тарыхый мааниге ээ боло тургандай каршылашуулар, олуттуу жаңжалдар болгон эмес. Андай көрүнүштөргө эл башкаруучулар да, көл өрөөнүндөгү акылман акелер да жол берген эмес.

Эл ынтымагын сактоо үчүн көлдүк акылман акелер оош-кыйыш маселелерди чечкен чоң жыйындарда шартына, ылайыгына жараша акыл-насааттарын айтып турушчу экен. Мисалы, 1850-жылдардын аягында Чоң-Байсоорунда (азыркы Ысык-Көл районуна караштуу Ананьево) өрөөндөгү бүт уруу уруктардын жыйында Сарт аке:

– Ысык-Көл – касиеттүү ыйык көл. Бул сөз элдик уламыштарда байыртан бери бекеринен айтылып келе жаткан жок. Ыйык жер эч кимдин энчиси эмес, анткени ыйык жерди эч ким энчилеп албайт. Манжылы мазарын биздики деп айткан эл, же меники деп айткан адам болгонбу? Болгон эмес. Ошол сыяктуу эле Ысык-Көлдү, анын өрөөнүн меники деп кесе айтууга болбойт. Өрөөнгө баш-көз болуп жердөөгө болот. Ошол ырыскы бугу уруусуна буюрган экен. Бугу уруусу да пейили Ысык-Көлдөй таза жана кенен экен. Кийинчерээк башка жактан жер которуп оошуп келгендерди жектебестен, аларга өздөрүнүн өтүнүчү боюнча ылайыктуу конуш, малына ыңгайлуу жайыт берип, бардыгы менен эриш-аркак жашап жатышпайбы. Кудайшуул ынтымагыңарды кут кылсын! Кудайдын ыйык жерин талашпагыла! Кудайдын ыйык жеринде чырчатак чыгарбагыла! - деп бата берген экен.⁸

⁷ Кыргыз элинин теги боюнча айтылган бул бөлүнүштөр жөнүндө төмөнкү эмгектерде жетиштүү материалдар берилген: Сайф ад-дин Аксикентинин «Мажму ат - таварих» деген эмгегинде; Абрамзон С.М. Этнографические сюжеты в киргизском эпосе «Манас». СЭ - 1947, №2; Абрамзон С.М. Этнический состав киргизского населения Северной Киргизии, ТК АЭЭ, т. 4. – М.: 1960; Аттокуров С.А. Кыргыз санжырасы. – Б.: 1995; Закиров С. Кыргыз санжырасы. – Б.: 1996; Курманов З., Плоских В.М., Бегалиев С, Ногойбаева Ч., Сорокина З.Ф. Абдыкерим Сыдыков - национальный лидер. – Б.: Кыргызстан, 1992, 84-110-беттерде А. Сыдыковдун «Родовое деление киргизов» деген макаласын караңыз.

⁸ Алымбаев Темиркулдун жыйнаган санжырасынан алынды. Дареги: Жети-Өгүз району, Ак-Дөбө айылы, 1925-жылы туулган, Ата Мекейдик согуштун ардагери, жогорку билимдүү, КРнын эмгек сиңирген мугалими

⁵ Кыргызстан - Россия. Сборник документов и материалов по истории кыргызско-российских взаимоотношений в XIII-XIX вв. – Б.: Илим, 1998, 24-6.

⁶ Белек Солтоноев. Кызыл кыргыз тарыхы. – Б.: Учкун, 1993, 78-82-6.

Ушундай эле калыс, адилет ойду өз учурунда бугунун башкы манабы Меңмурат уулу Боронбай да айткан жана өзүнүн саясий ишмердигинде оюндагыны калыстык менен аткарган. Ал расмий жыйындарда тигил же бул урууну аталышы боюнча айтпастан (саяк, дөөлөс, саруу деп айтпастан), жалпылап, көлдүктөр деп, көбүрөөк айтчу экен. Аны ушундай телегейди тең санаган калыстыгынан, кылдат жол башчылыгынан улам эл абдан кадырлаган жана журт атасы деп даңазалаган. Азырка чейин эл арасында:

- Сындын ээси – Санчы, ырдын ээси – Арстанбек, ойдун ээси – Калыгул, малдын ээси – Олжобай, элдин ээси – Боронбай деген накыл сөз сакталып калган.⁹

Элдик адамдардын ушундай ишмердигинин натыйжасында көл өрөөнүндөгү уруулар арасында ынтымак өкүм сүргөн. Ал ынтымак мурас катары Чыныбай Тилекмат уулунун тушунда да сакталган. Жалпы көлдүктөр арасында ынтымак болгону менен, эл арасынан чыккан айрым дымактуулар, же теги боюнча бийликти мурас кылган айрым көрө албастар, мансапкорлор, баатырсынган айрым терсаяктар Чыныбайга тыңсынып, дымак көрсөтүп, же атайы эле басмырлоо, кемсинтүү максатында каршылык көрсөткөн учурлары болгон. Мындай көрүнүштөргө да мисалдар келтирели.

Чыныбай уезддин башчысынын жардамчысы болуп жүргөн мезгилдин бир учурунда эки орус аскердин кайтаруусунда Верныйдан Каркыра өрүшүндө келе жатса, бир топ адамдар күмбөз куруп жатышкан экен. Келе жаткан караандарды көрүп, күмбөзчүлөр кол булгалап чакырып калышат. Чыныбай бой көтөрбөстөн, алардын чакыруусу боюнча барса, күмбөзчүлөрдүн бардыгы Чыныбайды таанышат экек. Алар орундарынан тура калышып, колдорун бооруна алышып, ийилишип салам беришет. Көрсө, күмбөз Дөөткулу байдыкы экен. Аны Салдырып **жаткан Дөөткулунун уулу Саламат анча-мынча** дымагына, атадан калган байлыгына чиренген, бой **көтөрүп көпкөлөн**

тарткан неме экен. Ал элдин Чыныбайга сыйызаат мамилесине ичи тарып, көрө албастык кылып: – Чырмак чийге сатылып келген кулга эмне эле жагынасыңар, этегине намаз окуйсунарбы? – деп жанындагыларды жемелеп калат. Чыныбай чолок ойлууга теңелбей, аттан түшүп, салт боюнча көпчүлүк менен кол алышып саламдашат. Чыныбайдын бул жосунуна дагы териккен Саламат: – Чыныбай, сен эмне мынча кутурасың? Шишиң толгон экен! – деп өзүнчө эле оолугуп, атайы тийишип калат. Саламаттын бул кылыгына теңелбей, анын терс адам экендигине түшүнгөндөн кийин Чыныбай ал

жердегилер менен коштошуп бастырып кетет. Болбосо, бийлигине салып, Саламатты жазалатып койсо деле колунан келмек. Ошондой болсо да, Чыныбай аттанар алдында Саламатты жаман көз менен карап, капачылыгын билдирип кеткен экен. Ошондон көп өтпөй эле Саламат азоо атка сүйрөлүп өлгөн экен.¹⁰

Элдик санжыраларда Тилекматка, анын уулу Чыныбайга сөзү тийип, аларды бейкүнөө капа кылган адамдар соо болбойт: кандайдыр бир кырсыкка, же ооруга тушугат. же өлүмгө дуушар болот, - деп айтылып жүрөт жана алардын мисалы катары айрым өлгөн адамдардын аттары аталып, өлүмдөрүнүн себептери айтылып жүрөт.

Дагы бир мисал. Күндөрдүн биринде бугу уруусунун бир топ мыктылары Кара-Булуңга (Жети-Өгүздөгү азыркы Боз-Бешикке) чогулуп, атайы көңүл ачуу максатында ит агытып, куш салып, оюнзоок өткөрүп калышат. Манаптар ала келген куштарын салышат Ошокдо, эмнегедир табында болсо да, Чыныбайдын кушу эч нерсе албай коёт. Муну көрүп турган көлдүк саяк Кенжебай: – Оомат кетеринде ушундай болот; кушуң шумкар болсо да, эч нерсеге жарабай кур жалак калат. Дүйнөгө түркүк болуп түбөлүккө ким калмак эле? Кимдин болсо да, ичинде бир арманы кала берет, – деп тийишип калганда, Чыныбай анын айтканын улаган сыяктантып, ачууланган түр менен:

– Кел-келиң кетеринде капшыттан сендей ит үрөт, кесир сүйлөп, керкакшык айтат. Менин жасаган иштерим жөнүндө сенчилеп какшыктабай калыс сөз айткан адам чыгар, – деп Кенжебайды **ачуусу** менен теше тиктеген экен. Ошол эле жылдын күзүндө Кенжебай (көлдүк саяк уруусунун алдыңкыларынын бири, Садыр акенин жакын тууганы) оорубай, сыркоолобой туруп эле өлгөн деп айтылып жүрөт.

- Бугу уруусунда кыдык деген чоң урук бар. Аларды бийлеген билерманы Самсалы деген болгон. Ошол Самсалынын жакын тууганы, кыдык уругунун баатыры Канай, бир чети, Самсалыга таянып, бир чети, өзүнүн баатырдыгына салып, өзү билгендей жеке чыр-чатак чыгарып жүргөн. Анын бардык эрдигин жосунсуз кыял-жоругу, чектен чыккан тентектиги жууп кетип, эл арасында терсаяк кара көйнөк Канай деген атка конгон. Канай атактуу Тилекматтын тушунда да бугунун желдең уругунан киши өлтүрүп, чоң чатак чыгарганда, эки урук эл кагылышпасын, өз ара туугандык мамилеси бузулбасын деп, ал коогаланды Тилекмат бийлик жүргүзүп турганда басып, эки урукту элдештирип койгон.

Кыдыктан чыккан Канай андан кийин деле терс кылыгын койгон эмес. Ошол себептүү Чыныбай уезд башчысына жардамчы болгон кезинде, анын жүрөгүн майтарып коёюн деп, 2-3 иниси менен

⁹ Какиметов А.К. Ысык-Кол кыргыздарынын Орусиянын карамагына кошулушундагы Боронбайдын ролу. (Боронбай Меңмурат уулунун XIX кылымдагы коомдук саясий ишмердиги). – Каракол: ЫМУнун басмаканасы, 2004, 9-6.

¹⁰ Мамбетов К. Ысык-Көлдүн даанышман акелери. - Каракол: «Дархан фирмасынын» басмаканасы, 2013, 123-124-б.

Канай жердеп турган Сүттүү-Булакка барып, аны атка сүйрөтүп, чала жан кылышкан.¹¹ Кийинчерээк Канайды Сүттүү-Булактан Ак-Терекке (азыркы кубулдар жашаган жерге) көчүргөн. Жүрүм-турумунун айынан Каиай Чыныбайдан ушундай кордуктарды көрсө да, көнгөн адатын, терс кыял-жоругун токтоткон эмес. Анын табыйгы терс сапатын таштабай тургандыгына көзү жеткенден кийин Чыныбай:

– Мен мындан ары Канайга тийишпейм. Анын тулабоюна жабышкан шайтандарын (чатактарын деген мааниде айткан) күбүп таштоого болбойт экен. Андан көрө бул адамдан оолак болуу оңтойлуу окшойт. Мен, чынында, Канайдан чочуп калдым, - деген экен.

Чыныбай узак жылдар бою жетекчи кызматта иштеп, уезд башчысынын тапшырмаларын так аткарып, анын ишеничине киргенден кийин эл арасында жакшы эле атак-даңкка бөлөнгөн деп айтылат санжыраларда. Ошондон улам ал өзүн башкалардан жогору санай баштап, кээде өз ишине маашыркап мактангаи учурларыжөнүндө да сөз болуп жүрөт санжыраларда. Эми буга байланыштуу окуялардан мисал келтирели.

Көл өрөөнүнө убакыт өткөн сайын орустар жана илгертен эле отурукташып, дыйканчылык кесиби өркүндөп калган элдер уламдан улам көбөйүп, кыштактар салынып, бак-дарактар өстүрүлө баштайт Чарбачылыктын жашоого керектүү бул тармагы Чыныбай сыяктуу жогорку чөйрөдөгү адамдарга да таасирин тийгизген. Чыныбай да өзү туулган Шалба (азыркы Тилекмат кыштагы) бир нече гектар аянтка алма багын тиктирген. Алма багы өсүп, жемиш берип калган мезгилдин биринде кадимки атактуу Сарт акеге, Тилекмат акени өстүргөн устатына (элдик санжыраларда ушундай айтылып жүрөт), кезигип калган экен. Ошондо Чыныбай:

- Сарт аке, Тилекмат атам экөөнөр көч башында жакшы эле эл аралап жүрдүңөр. Кана, айтыңызчы, силерден кандай белек калды? Мен болсо момундай жемиш берген алма бак өстүрдүм. Бул -тукумга арналган менин белегим, – дептир. Анда Сарт аке:

- Балам, ырас айтасың, мунуң – дурус эле белек. Бирок мындай белек түбөлүктүү эмес. Аны асыраса, бакса – белек. Ошондо да бул түбөлүктүү белек эмес. Ал картайса, багуусуз калса – куурайт. Куураса ал – отун. Эми атаң Тилекмат – бу дүйнөгө бир жаралып, бир келген адам. Ал – эл үчүн, элдин ырысы үчүн жаралган адам. Анын артында түбөлүк өчпөй турган атак-даңк калды жана да топ жарган, дубанды бийлеген сага окшогон уул калды. Мындан артык белек болобу, балам! Сен тигип койгон дарагыңа, анын жемишине, анын көркүнө мактанба! Сеникине караганда атандын даңкы – жер дүңгү-

рөткөн даңазалуу даңк! Өлбөс, өчпөс даңк! Артына калтыра турган мындан артык эмне болмок эле, балам! Буга окшогон сөзүңдү экинчи укпайын, балам, - дегенде, Чыныбай сөзгө сынып, Сарт акеден кечирим сураган экен.¹²

Дагы бир мисал. Чыныбай Каракол уездинин ишенимдүү адамы, жергиликтүү. калктын (кыргыздардын) белгилүү денгелде тагдырын чечүүчү адамдарынын бири болуп турганда, өз энеси Кенжекеге, бир чети эркелеп, бир чети тамаша иретинде:

- Эне, сиз атам Тилекматтын басып өткөн жолун, аткарган иштерин да, менин жасап жаткан иштеримди да билесиз. Чынын айтыңызчы, атам мыктыбы, же андан ашкан мен мыктымынбы? - деп сурап калат. Анда энеси Кенжеке (Тилекматтын мээримди түшкөн, акыл-эстүү байбичеси):

- Сага караганда, балам, атаң Тилекмат алда канча мыкты жана сенден көп эле жогору турат. Сен оруска таянып, орустун колтугуна кирип алып иш жасап жатасың. Атаң Тилекмат барса келбес жолдон тартынбай, көз көрүнөө ажал тиктеп турган жерлерге да тайманбастан жалгыз барып иш бүткөрүп келчү. Ошондон улам ал Тилекмат баатыр, Тилекмат айлакер деген атка консо, жаакта жок чечен, акыл тапкан көсөмдүгүнөн, эл арасын бириктирген данакердигинен Тилекмат элчи деген даражага жеткен. Атаң эч качан жасаган ишине ыраазы болуп, өзүн-өзү даңазалаган жан эмес. Мен ушундай иштерди аткардым деген сөзүн өз оозунан уккан эмеспиз. Анын жасаган – иштеринин салмагын билермандар жана жалпы эле эл айтып жүрүшпөйбү. Сенин атаңа тенелүүнө дагы көп бар, балам, – дептир.

Санжыра маалыматтарына караганда, Тилекмат акеге салыштырмалуу Чыныбайдын бир топ эле айырмачылыктары болгон. Чыныбай бийлигине жараша байлык да күткөн. Ал байлыктарынын көбөйүшүнүн ар кандай булактары болгон: жер которуп оошуп келген элдерден жана жергиликтүү элдерден отурукташууга жер бөлүштүрүүдө алардын тартуу кылган малын, акчасын алчу экен; Чыныбайдын бир нече күлүк аттары болуптур; байлардын, эл башкарган жана эл арасынан чыккан атактуулардын аш-тойлорундагы ат чабыштан миндеген мал уткан. Чыныбайдын байлыгынын негизги булагын ат чабыштан алган байге түзгөн.

Чыныбайдын үч күлүк аты болуптур: кара кашка аргымагы, тору жана жээрде күлүгү; төртүнчү чаар күлүктү кыдык Атакан тартуу кылган.¹³

Даңазалуу адамдар аш бергенде оор түйшүк калың элге түшкөн: алардын малын зордуктуу буйрук менен эле алып коюшкан. Ат чабышты салт катары ардакташканы менен, акыры аны тигил же бул уруунун атактуусунун даңкын чыгаруу, уруулардын намысын сактоо, башкалардан жогору болуу максатында камылга көрүү өзүнчө эле-сир саясатка айланып кеткен. Мисалы, 1868-1870-

¹¹ Сагынбаев О. Кыдык-Торгой жана Атакан. - Бишкек: 2003, 57-6.

¹² Т.Алымбаевдин санжырасынан алынды.

жылдардын аралыгында Кочкор өрөөнүнүн манабы Абайылда уулу Төрөгелдинин, 1883-1884-жылдар аралыгында Ысык-Көлдөгү саяк манабы Ырысмендинин, ошондон эки жыл өткөндөн кийин Бирназар уулу Мураталы бийдин, 1886-жылы солто манабы Байтиктин, 1889-жылы Ысык-Көлдөгү бугу уруусунун бийи жана атактуу байы Солтонкулдун, 1898-жылы Чоң-Кеминде Чолпонбай деген байдын ж.б. аштары берилип, миңдеген боз үйлөр тигилип, 3-4 күн 10-15 миңден кем эмес коноктор күтүлгөн. Ал аштардын кай биринде 25 атка чейин байге сайылган. Биринчи келген атка кээ бир ашта 1000 жылкы (Мураталынын ашында), 100 төө, миң кой (Байтиктин ашы), 900 жылкы (Солтонкулдун ашы) дагы ушул сыяктуу байгелер коюлган.¹⁴ Айтылып жаткан бул аштар - абдан даңазалуулары. Мындан төмөнүрөөк деңгелдеги аштар көп эле болуптур. Алар "жөнүндө да санжыраларда айтылып жүрөт.

Өтө даңазаланбаган аштарды айтпаганда, Чыныбайдын аты Мураталынын ашында экинчи, ал эми Солтонкулдун ашында биринчи болуп келген.

Чыныбайдын Тилекмат акеден дагы бир айырмачылыгы сөз чеберчилигинде болгон. Элдин айтымында, Тилекмат бир да жолу мейли сөз жарышында болобу, мейли атайы чечендик сынакта болобу, же эл өкүлдөрүнүн расмий жолугушууларындагы пикир алышууларда болобу, деги кандай учур, кандай шартта болсо да, орунсуз сөз айткан учуру, сөз таппай калган учуру, сөздөн

мүдүрүлгөн учуру, же жагымсыз сөз айткан учуру болгон эмес. Бардык учурда акылы менен шайкеш келген ары жагымдуу, ары уккулуктуу, ары адамды суктандырган эсте каларлык сөздөрдү айткан. Ошондуктан анын устаты Сарт аке:

– Бийик аскадан төмөн карай ээ-жаа бербей атырылып жаткан дарыяны токтото албаган сыяктуу Тилекмат чечилип кызып сүйлөп бергенде, ага эч ким туруштук бере алчу эмес. Канаттуу куштун учуп кетиши, же ылайыктуу жерге конушу кандай оңой-олтоң болсо, Тилекматка өткүр, таасирдүү сөздөрдү айтуу ошондой эле оңой болгон. **Ал адам суктана турган сөздөрдү** айтып берчүсү бардай эле төгүлүп-чачылып сүйлөп турар эле. **Чыныгы** топ жарган чечен, таңдайынан **көөр** төгүлгөн **чечен** Тилекмат болчу, – деп айтканы **бар** экен.¹⁵ **Ал эми** Чыныбайдын сөз чеберчилиги жөнүндө өзгөчө белгилеп айта турган нерселерди тарыхый маалыматтардан кездештире албадык.

Тилекмат аке ак көңүл, жумшак жана жок деген сөздү айтпаган, илбериңки адам болсо, Чыныбай мүнөзү боюнча тондоосунураак, **бир** карарса оңой менен жазылбаган карамүртөсүрөөк экен. Ушуга байланыштуу бир окуя. Чыныбай өзүнөн кичүү тууганы Маамыт деген инисинин көзүн чыгара чабат. Анан жигиттерине Маамытты өлтүрүп, коңураттардын жерине жашыруун алып барып таштагыла. Мен ал үчүн коңураттардан кун алам дептир.¹⁶

¹³ Сагымбаев О. Аталган эмгеги, 65-6.

¹⁴ Белек Солтоноев. Аталган эмгеги, 201-210-беттер.

¹⁵ Санжырачы Т.Алымбаевдин айткандарнан.

¹⁶ Чыныбаев Турсуналы, Түп району, Кең-Суу айылы, орто билимдүү, 1932-жылы туулган.

Рецензент: к.филол.н. Шакиров Ш.